

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ορισμός της επιθετικότητας

Η επιθετικότητα είναι συνυφασμένη με τον ορισμό της συμπεριφοράς. Συμπεριφορά είναι ο τρόπος που ο καθένας μιλάει, τρώει, μελετάει, μαθαίνει και αντιδρά στα διάφορα ερεθίσματα

του περιβάλλοντος. Με τη συμπεριφορά του το άτομο εξωτερικεύει τα συναισθήματά του και δείχνει ή αφήνει να υπονοηθεί η στάση και οι διαθέσεις του προς τον εαυτό του και το περιβάλλον. Είναι λοιπόν αναμενόμενο ότι κάθε άτομο συμπεριφέρεται με το δικό του τρόπο που πολλές φορές είναι ανάλογος με τα ατομικά του χαρακτηριστικά, αλλά και με τα ερεθίσματα και τις επιρροές που δέχεται από τα πρόσωπα της οικογένειας, του σχολείου και της κοινωνίας, τα οποία αποτελούν και ένα μέρος των βασικών παραγόντων που οδηγούν στην επιθετική ή παραβατική συμπεριφορά. Μια συμπεριφορά είναι προβληματική ή διαταραγμένη ή ανεπιθύμητη, όταν ενοχλεί το ίδιο το άτομο ή τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του και προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα (Καλαντζή-Αζίζι, 1998). Αν ο τρόπος που αντιδρά στα διάφορα ερεθίσματα είναι σύμφωνος με τους κανόνες αναφοράς της κοινωνίας στην οποία ζει, τότε η συμπεριφορά αυτή είναι ομαλή ή αποδεκτή. Αν όμως ο τρόπος που αντιδρά είναι αντίθετος με τους κανόνες ζωής και τα κοινωνικά αυτονόητα, η συμπεριφορά αυτή θεωρείται προβληματική.

Για να μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε την επιθετικότητα, πρέπει να ξέρουμε όσο γίνεται περισσότερα γι' αυτή, να την ορίσουμε όσο πιο συγκεκριμένα μπορούμε. Με το θέμα της επιθετικότητας έχουν ασχοληθεί ποικίλες ειδικότητες, όπως φιλόσοφοι, βιολόγοι, κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, παιδαγωγοί, γιατροί, και γι' αυτό υπάρχει πληθώρα ορισμών της. Ο Haker (1971: 97) αναφέρει χαρακτηριστικά πως οι γνώμες για την επιθετικότητα είναι τόσες, όσοι είναι και οι συγγραφείς που ασχολούνται με το θέμα αυτό.

Ο όρος «aggression» (επιθετικότητα) έχει προέλευση από το λατινικό «ad gredior» που ερμηνεύεται ως: «προσέρχομαι βαδίζοντας». Αυτό δείχνει μια κίνηση προς τον άλλο με διάθεση να του μιλήσει ή να του επιτεθεί, να τον αιφνιδιάσει. Στην κοινή καθημερινή χρήση του όρου υποχωρεί το ειρηνικό-φιλικό κομμάτι και επικρατεί η επιθετική τάση (Κρητικός,

2007).

Η επιθετικότητα είναι επίσης δύσκολο να οριστεί εξαιτίας του αριθμού των παραγόντων που είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη. Η κρίση του παρατηρητή, το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο, οι προηγούμενες σχετικές εμπειρίες, ο πολιτισμός αποτελούν μερικές από τις μεταβλητές που καθορίζουν το χαρακτηρισμό μιας συμπεριφοράς ως επιθετικής. Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό των Dollard, Doob, Miller, Mower και Sears (1939) η επιθετική συμπεριφορά γίνεται με σκοπό να θίξει, να προκαλέσει βλάβη ή να τραυματίσει το άτομο στο οποίο απευθύνεται. Αντίθετα, για τους Parke και Slaby (1983) η επιθετική συμπεριφορά ορίζεται από τις επιπτώσεις της που είναι αρνητικές για το θύμα. Για τον Βουϊδάσκη (1987: 16) επιθετικότητα είναι η εχθρική συμπεριφορά και συγκεκριμένα η τάση που έχουν τα άτομα να επιτίθενται με λόγια ή πράξεις, στον ίδιο τους τον εαυτό ή εναντίον άλλων ατόμων. Ο Berkowitz επίσης εστιάζει στο σκοπό αυτής της συμπεριφοράς που είναι η βλάβη και ο τραυματισμός (Παπαδόπουλος, 1999: 24). Κατά τον Κολιάδη (1994: 195) επιθετικότητα θεωρείται κάθε συμπεριφορά που φαίνεται ότι αποσκοπεί στη μείωση της ευεξίας ενός άλλου ατόμου, είτε καταστρέφοντας τις βιοτικές ή κοινωνικές προϋποθέσεις που την εξασφαλίζουν είτε αδιαφορώντας γι' αυτές. Ο ορισμός των Παπαδοπούλου και Μαρκουλή (1986: 45) αναφέρει ως επιθετικότητα τη συμπεριφορά που αποβλέπει στην πρόκληση σωματικής ή ψυχολογικής βλάβης σε κάποιο άτομο ή άτομα, ανεξάρτητα αν η πρόκληση επιτευχθεί τελικά ή όχι. Σύμφωνα με τον Γεώργα (1995: 231) ως επιθετικότητα θα μπορούσε να οριστεί η πρόθεση του ατόμου να προκαλέσει σωματική ή ψυχική οδύνη σε κάποιον άλλον. Από τους παραπάνω ορισμούς διαπιστώνουμε πως η έννοια της σκοπιμότητας και της πρόθεσης αποτελούν τα κυρίαρχα στοιχεία στον ορισμό της (Γιαβρίμης, 2000: 13). Επομένως, θα λέγαμε πως επιθετικότητα είναι:

1. Μια ισχυρή δράση ή μια διαδικασία που σκοπό έχει να εξουσιάσει ή να κυριαρχήσει.

2. Η πρακτική της κατασκευής απρόκλητων επιθέσεων και προσβολών.

3. Η εχθρική, επιβλαβής, καταστρεπτική συμπεριφορά που προκαλείται από την απογοήτευση (ματαίωση).

Ο Brain (1994) στην προσπάθειά του να συνδυάσει τους διάφορους ορισμούς της επιθετικότητας υποστήριξε πως για να θεωρηθεί μια συμπεριφορά ως επιθετική θα πρέπει:

α) Να μπορεί εν δυνάμει να προκαλέσει βλάβη στον αποδέκτη της, αν και δεν μπορούν να θεωρηθούν επιθετικές όλες οι ενέργειες που είναι δυνατό να προκαλέσουν τραυματισμό,

β) να γίνεται με σκοπό να βλάψει το θύμα, ακόμα και αν η κρίση του δράστη ή ενός εξωτερικού παρατηρητή διαφέρει ως προς αυτό το θέμα,

γ) Να συνδέεται με αυξημένη διέγερση του θύτη και

δ) να προκαλεί αποστροφή στο θύμα.

Από την πλευρά των εθολόγων η επιθετικότητα είναι ένστικτο εγγενές στην ανθρώπινη φύση. Ο οργανισμός παράγει επιθετική ενέργεια η οποία συσσωρεύεται και στη συνέχεια εκτονώνεται με επιθετικές πράξεις (Μόττη-Στεφανίδου, Παπαθανασίου & Λαρδούτσου, 2004). Η εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς είναι ένα ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο, τόσο στο ζωικό κόσμο όσο και στις οργανωμένες ανθρώπινες κοινωνίες. Ο Ζάχαρης (2003: 11, 14) υποστηρίζει πως στην καθημερινή γλώσσα ως επιθετικότητα χαρακτηρίζεται ένας μεγάλος αριθμός ετερογενών τρόπων συμπεριφοράς ή ένα πλήθος πράξεων, οι οποίες μπορούν να προκαλέσουν σε ένα πρόσωπο το θάνατο ή σωματικούς πόνους και τραυματισμούς ή ψυχικούς πόνους (π.χ. με προσβολές και λεπτές γλωσσικές μειώσεις) ή μатаίωση στόχων, ενδιαφερόντων, αμοιβών ή και ζημιές σε αγαθά, υλικά ή πνευματικά. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των μορφών συμπεριφοράς είναι ότι έχουν ως στόχο άτομα του ίδιου είδους.

Υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στη φυσική επιθετικότητα των ζώων και την επιθετική συμπεριφορά των ανθρώπων. Η πρώτη οδηγεί σε θανάτωση του αντιπάλου, ενώ η δεύτερη είναι τελετουργική και δεν έχει ως στόχο τη θανάτωση του αντιπάλου.

Η επιθετικότητα διαθέτει και θετική πλευρά. Η επίθεση δεν είναι εξ ορισμού εχθρική ή καταστροφική ενέργεια αλλά αποβλέπει και στην εξασφάλιση του ζωτικού χώρου, στην απόκτηση προνομίων, εδαφών, κύρους και προνομίων (Μπεζέ, 1998: 17). Άλλωστε, πώς θα μπορούσε το άτομο να αναπτυχθεί, αν δεν είχε την τάση να επιτίθεται, να οριοθετεί και να προστατεύει τον ψυχικό του χώρο και τις ιδιαιτερότητές του; Αυτή η πλευρά της επιθετικότητας εξυπηρετεί την επιβίωση του ατόμου, τη διατήρηση του είδους και την υπερίσχυση του ισχυρότερου (Γιαβρίμης, 2000: 103).

Καταλήγοντας, θα λέγαμε πως η επιθετικότητα είναι μια ετερογενής και ευρεία κατηγορία συμπεριφορών, γι' αυτό θα ήταν καλύτερο να μην χρησιμοποιείται ως επιστημονικός όρος, αλλά να γίνεται περιγραφή της συμπεριφοράς που εμπεριέχει ηθελημένη αρνητική και καταστροφική διάθεση ή λανθάνουσα αρνητική στάση (Παπαδόπουλος, 1999: 24). Η απουσία ενός ομόφωνου ορισμού της επιθετικότητας και τα μεθοδολογικά προβλήματα διερεύνησής της δεν μειώνουν την επιτακτική ανάγκη για μελέτη των διαφόρων επιπέδων της επιθετικότητας και των ψυχολογικών διεργασιών που υποκινούν μια τέτοια αντικοινωνική συμπεριφορά. Τέτοιου είδους γνώση μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο για τον έλεγχο διατυπωμένων θεωριών επιθετικότητας, όσο και για τη διατύπωση νέων ερμηνειών των στοιχείων που συλλέγονται με αυξανόμενο ρυθμό. Θεωρητικές ερμηνείες μπορούν στη συνέχεια να χρησιμοποιηθούν για το σχεδιασμό πολιτικής παρέμβασης κατά του προβλήματος (Boulton, Καρέλλου, Λανίτη, Μανούσου & Λερόνη, 2001).

Εναντιωματική προκλητική διαταραχή – Διαταραχή διαγωγής

Οι μικροαταξίες των παιδιών θεωρούνται μέρος της ζωής τους στο σχολείο και το σπίτι και δεν αποτελούν πρόβλημα για τους ενήλικες και τους ειδικούς. Υπάρχουν όμως παιδιά που παρουσιάζουν προβλήματα στη σχολική και ψυχοκοινωνική προσαρμογή τους και με τις πράξεις τους εμποδίζουν την ομαλή λειτουργία του σχολείου. Οι προβληματικές μορφές αυτών των επιθετικών συμπεριφορών, οι σοβαρότερες παραβάσεις των σχολικών κανόνων εντάσσονται σε δύο κατηγορίες κλινικού ενδιαφέροντος σύμφωνα με το DSM-IV (American Psychiatric Association, 1994): την εναντιωματική προκλητική διαταραχή και τη διαταραχή διαγωγής.

Η πρώτη εκφράζεται με την επαναλαμβανόμενη άρνηση του παιδιού να υπακούσει σε οδηγίες και κανόνες των ενηλίκων. Για να θεωρηθεί ένα παιδί ότι πάσχει από αυτό το σύνδρομο, πρέπει να είναι παρόντα τουλάχιστον τέσσερα από τα οκτώ κριτήρια της διαταραχής για διάστημα μεγαλύτερο των έξι μηνών. Αυτή η διαταραχή πρέπει επίσης να προκαλεί σημαντική έκπτωση στην κοινωνική και σχολική δραστηριότητα του παιδιού. Τα κριτήρια είναι τα εξής:

1. Συχνά ξεσπάσματα θυμού.
2. Συχνοί καβγάδες με ενήλικες.
3. Συχνά αρνείται να συμμορφωθεί με κανόνες των ενηλίκων.
4. Συχνά ενοχλεί εσκεμμένα ανθρώπους.
5. Συχνά κατηγορεί τους άλλους για δικά του σφάλματα.

6. Συχνά είναι εύθικτος.

7. Συχνά είναι θυρωμένος ή καχύποπτος.

8. Συχνά κακιώνει ή είναι εκδικητικός (Μάνος, 1997).

Η εναντιωματική προκλητική διαταραχή εντάσσεται στην ομάδα των διαταραχών Ελλειμματικής Προσοχής και Διασπαστικής Συμπεριφοράς και υπάρχει έντονη συζήτηση μεταξύ των ερευνητών σχετικά με το αν τα συμπτώματα της διαταραχής θα μπορούσαν να θεωρηθούν νοσηρά ή ακραία φυσιολογικά.

Η διαταραχή διαγωγής αποτελεί και αυτή μέρος της Ελλειμματικής Προσοχής και Διασπαστικής Συμπεριφοράς και αναφέρεται σε ένα επαναλαμβανόμενο και επίμονο πρότυπο συμπεριφοράς, σύμφωνα με το οποίο παραβιάζονται τα βασικά δικαιώματα των άλλων ή οι βασικοί, ανάλογα με την ηλικία, κοινωνικοί τύποι και κανόνες. Για να τεθεί η διάγνωση, θα πρέπει να πληρούνται τρία από τα δεκαπέντε κριτήρια τους τελευταίους 12 μήνες, με τουλάχιστον ένα κριτήριο να είναι παρόν τους τελευταίους 6 μήνες (Κάκουρος-Μανιαδάκη, 2003: 139). Τα κριτήρια ομαδοποιούνται σε τέσσερις βασικές κατηγορίες:

1. Επιθετικότητα σε ανθρώπους και ζώα

Συχνά φοβερίζει, απειλεί ή τρομοκρατεί άλλους.

Συχνά ξεκινά σωματικούς καβγάδες.

Έχει χρησιμοποιήσει κάποιο όπλο που μπορεί να προκαλέσει βλάβη σε άλλους.

Έχει φερθεί σκληρά σωματικά σε ανθρώπους.

Έχει φερθεί σκληρά σωματικά σε ζώα.

Έχει επιτεθεί σε άνθρωπο, για να τον κλέψει.

Έχει εξαναγκάσει κάποιο άτομο σε σεξουαλική δραστηριότητα μαζί του.

2. Καταστροφή περιουσίας

Έχει εσκεμμένα βάλει φωτιά με σκοπό να προξενήσει σοβαρή ζημιά.

Έχει εσκεμμένα καταστρέψει περιουσία άλλων.

3. Απάτη ή κλοπή

Έχει διαρρήξει σπίτι, κτίριο ή αυτοκίνητο άλλου ατόμου.
Συχνά λείπει ψέματα για να αποκτήσει πράγματα ή να πετύχει
χάρεις ή για να αποφύγει υποχρεώσεις.
Έχει κλέψει αντικείμενα μη ευτελούς αξίας, χωρίς να επιτε-
θεί σε κάποιο θύμα.

4. *Σοβαρές παραβιάσεις κανόνων*

Συχνά μένει έξω τη νύχτα παρά τις γονικές απαγορεύσεις (με
αρχή πριν από τα 13 έτη).

Έχει φύγει από το σπίτι και διανυκτέρευσε εκτός σπιτιού του-
λάχιστον δύο φορές, ενώ ζούσε στο πατρικό σπίτι.

Συχνά κάνει σκασιαρχείο από το σχολείο (με αρχή πριν από
τα 13 έτη) (Μάνος, 1997).

Τα παραπάνω συμπτώματα παρουσιάζουν ετερογένεια μετα-
ξύ τους και είναι πραγματικά δύσκολο να καθοριστεί η νοσηρό-
τητά τους. Μπορεί η αντίδραση του παιδιού να οφείλεται στο
δυσμενές περιβάλλον που ζει και προκαλεί την επιθετικότητα ή
ακόμη και την εγκληματικότητα (Richters & Cicchetti, 1993).
Ακόμη, οι δύο παραπάνω διαταραχές είναι δύσκολο να διακρι-
θούν. Μια βασική διαφορά είναι ότι στην περίπτωση της διατα-
ραχής διαγωγής υπάρχει παραβίαση των βασικών δικαιωμάτων
των άλλων. Στην εναντιωματική προκλητική συμπεριφορά η
εκδήλωση αντιδραστικής συμπεριφοράς περιορίζεται στο οικο-
γενειακό περιβάλλον, ενώ στη διαταραχή διαγωγής επεκτείνε-
ται και σε άτομα του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Ε-
πίσης, η εναντιωματική προκλητική συμπεριφορά θεωρείται
λιγότερο σοβαρή από τη διαταραχή της διαγωγής αλλά μπορεί
να αποτελέσει προοίμιο της (Rey, 1993).

Ο Frick και οι συνεργάτες του (1993) έκαναν την εξής διά-
κριση όσον αφορά τις δύο παραπάνω διαταραχές. Διέκριναν
τέσσερις κατηγορίες παιδιών με προβλήματα συμπεριφοράς: α)
παιδιά με φανερή μη καταστροφική επιθετική συμπεριφορά, β)
παιδιά με φανερή καταστροφική συμπεριφορά, γ) παιδιά με συ-
γκαλυμμένη καταστροφική συμπεριφορά και δ) παιδιά με συγκα-

λυμμένη μη καταστροφική συμπεριφορά. Τα παιδιά που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία είναι αυτά που χαρακτηρίζονται από εναντιωματική προκλητική συμπεριφορά, ενώ όλα τα άλλα ανήκουν στη διαταραχή της διαγωγής. Πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί πως πέρα από τα προβλήματα συμπεριφοράς που αντιμετωπίζουν τα παιδιά παρουσιάζουν και συναισθηματικές δυσκολίες που αναφέρονται σπανιότερα από τους εκπαιδευτικούς (Μπίμπου-Νάκου, Κιοσέογλου & Στογιαννίδου, 2001). Τα προβλήματα συμπεριφοράς ιδιαίτερα των παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας χωρίζονται επίσης σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στα προβλήματα εξωτερίκευσης, που χαρακτηρίζονται από συμπτώματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς, όπως επιθετικότητα, θυμό ή αρνητισμό, και στα προβλήματα εσωτερίκευσης, που χαρακτηρίζονται από εκδηλώσεις αναστολής, όπως άγχος, δειλία και φόβο (Campbell, 1995. Lutz, Fantuzzo & McDermott, 2002).

Για να καταλήξουμε να χαρακτηρίσουμε ένα παιδί ως επιθετικό, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε τα εξής στοιχεία.

α. Τη διάρκεια της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού. Αν είναι μια συμπεριφορά που κρατά καιρό, βδομάδες, χρόνια, αν εμφανίζεται σε τακτά διαστήματα ή είναι ένα τελείως παροδικό φαινόμενο.

β. Την ηλικία και το φύλο του παιδιού. Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η «επιθετικότητα» του παιδιού κορυφώνεται, ως προς τη συχνότητα, στα δύο του χρόνια και από τα τρία ή τέσσερα χρόνια μειώνεται βαθμιαία, καθώς το παιδί κοινωνικοποιείται και συνειδητοποιεί πως πρέπει να φερθεί, για να είναι αποδεκτό από το κοινωνικό σύνολο. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι τα παιδιά σχολικής ηλικίας ή οι έφηβοι δεν εμφανίζουν επιθετική συμπεριφορά. Αντίθετα, στο ομαδικό παιχνίδι, στο οποίο εμπλέκονται τα παιδιά του σχολείου ή στις σύνθετες κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούν μεταξύ τους, μπορεί να προκληθούν πιο πολλές εντάσεις και ξεσπάσματα. Στα μεγάλα παιδιά, όμως, αυτά μεταφράζονται περισσότερο σε ύβρεις, σχόλια

ή πειράγματα και λιγότερο σε δαγκωματιές ή κλοτσιές, που θα χρησιμοποιούσαν τα νήπια. Όσον αφορά τον παράγοντα «φύλο», οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι στα αγόρια η επιθετική συμπεριφορά είναι συχνότερη απ' ό,τι στα κορίτσια, αντανακλώντας τα κοινωνικά πρότυπα και τους ρόλους του κάθε φύλου.

γ. Το βαθμό εχθρότητας, μίσους και εκδίκησης προς τους άλλους, που μπορεί να έχουν μέσα τους οι επιθετικές ενέργειες του παιδιού.

δ. Τη δύναμη ελέγχου του εαυτού του για να σταματήσει να προκαλεί πόνο στους άλλους, νιώθοντας ότι κινδυνεύει η ασφάλειά τους. Επομένως η προβληματική επιθετική συμπεριφορά ενός παιδιού είναι αυτή που διαρκεί πολύ καιρό (μήνες, χρόνια), περιέχει τα στοιχεία της παράλογης εχθρότητας, του μίσους και της εκδίκησης ή της σκληρότητας απέναντι στους άλλους ανθρώπους (ή τα ζώα) και δεν ελέγχεται εύκολα από το ίδιο το παιδί (Βερνάρδος, 2003).

Παραβατική ή αποκλίνουσα συμπεριφορά

Τα παιδιά με έντονα προβλήματα συμπεριφοράς, όταν δεν αντιμετωπίζονται έγκαιρα και σωστά, υποφέρουν από άγχος, αγωνία, ματαίωση και αποτυχία. Μπορεί ακόμη να οδηγηθούν σε ακραίες παραβατικές συμπεριφορές, όπως αυτοκτονία, αυτοτραυματισμούς, χρήση ουσιών κ.ά. Επειδή το φαινόμενο της παραβατικής συμπεριφοράς σχετίζεται με τις εκδηλώσεις της επιθετικότητας, απαιτείται η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών όρων.

Το φαινόμενο της παραβατικότητας είναι από τα πλέον πολυσυζητημένα θέματα της κοινωνίας του 21ου αιώνα. Η παραβατικότητα αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο που εξετάζει η επιστήμη της κοινωνιολογίας, αλλά συγχρόνως αποτελεί και ένα ιδιαίτερο πρόβλημα συμπεριφοράς που μελετούν διαφορετικές επιστήμες, όπως η ιατρική, η ψυχολογία και η παιδαγωγική. Τα αίτια που οδηγούν στην παραβατική συμπεριφορά είναι πολυπαραγοντικά και διαφορετικά σε κάθε περίπτωση. Πολλές φορές

είναι δύσκολο να καταλάβουμε την αιτία που προκάλεσε την παραβατική συμπεριφορά, κυρίως όταν αυτή έχει εδραιωθεί πολύ καιρό πριν αρχίσει να εκδηλώνεται.

Η παραβατική συμπεριφορά είναι μια μορφή συμπεριφοράς που δυσχεραστεί πρώτα το ίδιο το άτομο αλλά προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα και στο περιβάλλον του. Ως εκ τούτου είναι μια συμπεριφορά που εκδηλώνει το άτομο στο κοινωνικό του περιβάλλον και του δίνει τον τίτλο του ιδιαίτερου ή ιδιόρρυθμου ατόμου, του προβληματικού ή του παιδιού «μπελά». Παρουσιάζει μεγάλη απόκλιση από τη φυσιολογική συμπεριφορά στις κοινωνικές συναναστροφές και το άτομο εμφανίζεται ως παραβατικό με αξιόποινες πράξεις, χωρίς να νοιάζεται για τους συνανθρώπους του αλλά και τον εαυτό του. Στους εφήβους η παραβατικότητα μπορεί να είναι η εξέλιξη προηγούμενων ψυχολογικών καταστάσεων που δεν αντιμετωπίστηκαν έγκαιρα στην προσχολική ή σχολική ηλικία, αλλά και νέων προβλημάτων της προεφηβείας ή της εφηβείας όπως η επιθετικότητα, η βία, η κακοποίηση κ.ά. Όταν οι νέοι παραβαίνουν τους κανόνες κατά εξακολούθηση, τότε γίνεται λόγος για «αταξία» και όταν αυτή είναι συστηματική, χαρακτηρίζεται ως παραβατική. Η παραβατικότητα δεν περιορίζεται στη στάση και τη συμπεριφορά μόνο των νέων αλλά και των ενηλίκων, κυρίως όσων διαχειρίζονται την εξουσία. Οι ενήλικοι επιπλέον, όταν απαιτούν από τους ανήλικους να καλλιεργήσουν αξίες χωρίς ταυτόχρονα να τους παρέχουν και τα μέσα, είναι σαν να τους ωθούν αυτοί στην παραβίαση των κανόνων και επομένως στην παραβατική συμπεριφορά.

Για να χαρακτηρίσουμε μια συμπεριφορά αποκλίνουσα, θα πρέπει κατά τη διάρκεια της παρατήρησης και της καταγραφής της και όσο αυτή εξελίσσεται, να διαφαίνονται τρία πολύ σημαντικά χαρακτηριστικά.

Α) Επιμονή των στοιχείων που διαφοροποιούν τη φυσιολογική συμπεριφορά και την καθιστούν προβληματική. Θα πρέπει τουλάχιστον για 3 μήνες το άτομο να εκδηλώνει τα συμπτώμα-

τα και να μην αλλάζει τη συμπεριφορά του ούτε με νουθεσίες αλλά ούτε και με τιμωρίες.

Β) Διαχυτικότητα των στοιχείων, δηλαδή η αποκλίνουσα συμπεριφορά έχει επηρεάσει και άλλους τομείς της ανάπτυξης και το άτομο δεν λειτουργεί όπως πριν φυσιολογικά. Μπορεί να παρουσιάσει προβλήματα στο λόγο, στον ψυχοκινητικό τομέα, στον ψυχοσυναισθηματικό, στο νοητικό, στο γνωστικό κ.ά. Συχνά, τα παιδιά με έντονα προβλήματα συμπεριφοράς αντιμετωπίζουν ένα φαύλο κύκλο, που μπορεί να παρασταθεί ως εξής: για παράδειγμα, όταν ένα παιδί παρουσιάζει προβλήματα συμπεριφοράς εισπράττει κριτική από το σχολείο και τους γονείς, νιώθει ανησυχία-αγωνία-άγχος, έχει κακή αυτοϊδέα-αυτοεκτίμηση-αυτοσυναίσθημα, παρουσιάζει ευερεθιστικότητα και κακές σχέσεις με το περιβάλλον. Ακόμα διακατέχεται από έντονη απογοήτευση-αποδιοργάνωση με αποτέλεσμα να έχει κακές σχολικές επιδόσεις-κακή διαγωγή αλλά και να δέχεται κριτική από το σχολείο και τους γονείς για τη συμπεριφορά του. Όσο βαθιάνει το πρόβλημα, το άτομο παρουσιάζει περισσότερη ευερεθιστικότητα και ένταση στα προβλήματα συμπεριφοράς, χειρότερες επιδόσεις και χειρότερη διαγωγή, περισσότερη απογοήτευση και αποδιοργάνωση και στο τέλος το πιο πιθανό είναι να εγκαταλείψει το σχολείο ή και την οικογενειακή εστία (Χρηστάκης, 2001).

Γ) Νοσηρότητα, που σημαίνει ότι το άτομο υποφέρει, νοσεί και αυτό αποτυπώνεται και σε επίπεδο στατιστικών δεδομένων στα οποία αναφέρεται η συχνότητα και η κατηγοριοποίηση των διαταραγμένων συμπεριφορών.

Στις κατηγορίες της διαταραγμένης συμπεριφοράς ανήκουν:

- ♣ Τα συναισθηματικά προβλήματα
- ♣ Τα προβλήματα συμπεριφοράς με φτωχή πρόγνωση
- ♣ Ο αυτισμός
- ♣ Η σχιζοφρένεια
- ♣ Η υπερκινητικότητα
- ♣ Τα προβλήματα μάθησης.

Οι παράγοντες που οδηγούν στην παραβατικότητα είναι πολλοί, σύνθετοι και διαφοροποιούνται από άτομο σε άτομο. Υπάρχουν τρεις βασικές κατηγορίες παραγόντων:

1. Οι κοινωνικοί περιβαλλοντικοί παράγοντες που δρουν μέσα σε τρία διαφορετικά περιβάλλοντα: στο φυσικό περιβάλλον του παιδιού, όταν αυτό στερεί κίνητρα στο άτομο, το οικογενειακό περιβάλλον, όταν δεν είναι δομημένο και υποστηρικτικό, και το σχολικό περιβάλλον, όταν δεν είναι ευέλικτο και προσαρμοστικό.

2. Οι ψυχολογικοί παράγοντες που δημιουργούνται κυρίως από ελλιπές φυσικό, κοινωνικό, οικονομικό, πνευματικό, συναισθηματικό περιβάλλον, από προβληματικό οικογενειακό περιβάλλον και από ακατάλληλο σχολικό περιβάλλον (αυταρχικό, έλλειψη συναισθηματικής και ψυχολογικής κάλυψης, αυστηρά δομημένο, ανελαστικό και μη προσαρμοσμένο στις ιδιαίτερες ανάγκες του μαθητή).

3. Οι παθολογικοί οργανικοί παράγοντες που προέρχονται από δυσλειτουργίες (στην όραση, στην ακοή, στην κίνηση, νοητική υστέρηση, εγκεφαλικές δυσλειτουργίες, οργανικά αίτια) και από διαταραχές (στο λόγο, στη γραφή, στην ανάγνωση, διάσπαση προσοχής, υπερκινητικότητα, υποτονία).

Η παραβατική συμπεριφορά του νεαρού ατόμου (νηπίου-παιδιού-εφήβου) εκδηλώνεται μέσα στο φυσικό του περιβάλλον που είναι η οικογένεια και το σχολείο. Εκεί και μόνο εκεί πρέπει να αναζητηθεί ο τρόπος σωστής ψυχολογικής παρέμβασης, ώστε η διαταραγμένη συμπεριφορά να μην ενοχλεί πια το παιδί και το περιβάλλον του και να μην αποτελεί τροχοπέδη για το μέλλον του ίδιου του παιδιού.

Το φαινόμενο του εκφοβισμού/θυματοποίησης

Ο αγγλικός όρος bullying (εκφοβισμός/θυματοποίηση, στο ελληνικό εκφοβισμός) συχνά χρησιμοποιείται για να περιγράψει επεισόδια επιθετικής συμπεριφοράς, παρόλο που έχει αποδο-

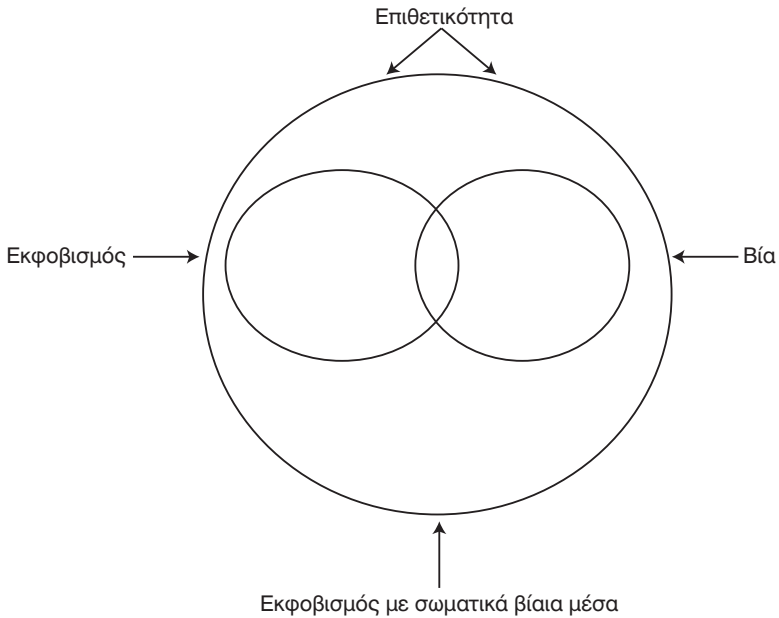
θεί με διαφορετική κάθε φορά σημασία σε διαφορετικές έρευνες και η απόδοσή του είναι ιδιαίτερα δύσκολη (Agora, 1996). Ακόμη, υπάρχουν αποκλίνουσες απόψεις ανάμεσα στους μαθητές και ανάμεσα στους ενήλικες για την ακριβή ερμηνεία του όρου. Επομένως, είναι αδύνατο να οριστεί με μια παράγραφο, αφού αυτή η έννοια περιλαμβάνει πολλές και διαφορετικές μορφές επιθετικών πράξεων (Boulton & Hawker, 1997).

Ο Dan Olweus (1978), που υπήρξε ο πρωτοπόρος στην έρευνα για τη διερεύνηση του φαινομένου του εκφοβισμού στις Σκανδιναβικές χώρες, το ορίζει ως εξής: «*Ένας μαθητής είναι θύμα εκφοβισμού, όταν εκτίθεται επανειλημμένα για ένα χρονικό διάστημα σε αρνητικές ενέργειες, που εκτελούνται από έναν ή περισσότερους μαθητές*». Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, το φαινόμενο του εκφοβισμού εμφανίζεται χωρίς πρόκληση και περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία: α) την εσκεμμένη άσκηση βίας, β) την κατ' επανάληψη άσκηση βίας στη διάρκεια του χρόνου και γ) την άσκησή της μέσα σε μια διαπροσωπική σχέση που χαρακτηρίζεται από δυσαναλογία εξουσίας.

Ο όρος αυτός περιλαμβάνει και μορφές μαθητικής δραστηριότητας που παραδοσιακά θεωρούνται συνυφασμένες με την εκπαιδευτική διαδικασία και την καθημερινότητα της σχολικής ζωής, όπως είναι το πείραγμα και ο αστεϊσμός. Το υποκειμενικό στοιχείο του βιώματος της επιθετικότητας, από την πλευρά του 'θύματος', αποτελεί το (συχνά επισφαλές) όριο της διάκρισης μεταξύ της αποδοχής ή της απαξίας της συμπεριφοράς που ορίζεται ως «κακομεταχείριση» (Αρνιτοπούλου, 2001: 16-17).

Ο εκφοβισμός είναι μια υποκατηγορία επιθετικής συμπεριφοράς. Η επιθετικότητα στο χώρο του σχολείου αναφέρεται στη βία και τον εκφοβισμό. Οι δύο αυτές έννοιες συναντώνται στο σημείο τομής που αποτελεί την έννοια εκφοβισμός με σωματικά βίαια μέσα, όπως φαίνεται στο σχήμα 1.

Πολλές φορές η επιθετικότητα ταυτίζεται με τον εκφοβισμό και με τα βίαια μέσα. Η ταύτιση αυτή περιορίζει την επιθετικό-

Σχήμα 1. Η επιθετικότητα και οι κατηγορίες της (Olweus, 1996).

τητα στις μη αποδεκτές καταστάσεις, κάτι που έχει αρνητικές συνέπειες στην αντιμετώπιση του φαινομένου στο σύνολό του. Ο εκφοβισμός διακρίνεται από τις άλλες μορφές επιθετικότητας από δύο κυρίως σημεία: 1) το παιδί που ασκεί βία είναι πιο δυνατό από το παιδί που είναι αποδέκτης της βίας και 2) η βία επαναλαμβάνεται πάντα εναντίον συγκεκριμένων παιδιών που αδυνατούν να προστατέψουν τον εαυτό τους και συνεπώς είναι ευάλωτα (Rigby, 1996).

Για την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου παρακάτω αναφέρονται ορισμένα παραδείγματα συμπεριφοράς εκφοβισμού:

- Όλες οι μορφές σωματικής βίας
- Κλοπή και καταστροφή των προσωπικών αντικειμένων του παιδιού-στόχου

- Λεκτικές συμπεριφορές (βρίσιμο, κοροϊδία, διάδοση φημών)
- Υποβάθμιση των ικανοτήτων και των επιτευγμάτων του παιδιού-στόχου
- Γράψιμο υβριστικών συνθημάτων
- Κοροϊδία της θρησκείας, της εθνικής προέλευσης, της κοινωνικής καταγωγής, της εμφάνισης του παιδιού-στόχου
- Αποκλεισμός του παιδιού από ομαδικές δραστηριότητες
- Προσπάθεια επιβολής στο παιδί-στόχο, ώστε να συμπεριφερθεί με τρόπο που δεν θέλει (Μάνος, 1997).

Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού, αν και δεν γίνεται πάντα αντιληπτό στην έκτασή του από τους εκπαιδευτικούς και γονείς των μαθητών, αποτελεί τη μάλιστα του σύγχρονου σχολείου που διαταράσσει την ομαλή λειτουργία του αλλά και προκαλεί ανεπούλτητα τραύματα στην προσωπικότητα των μικρών και εφήβων μαθητών.

Συχνότητα εκδήλωσης του εκφοβισμού στα σχολεία

Το φαινόμενο του εκφοβισμού μελετάται ήδη από το 1970 στις Η.Π.Α. Μάλιστα τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί σχετική έξαρση συμπεριφορών βίας και επιθετικότητας, βανδαλισμών, εκφοβισμού μαθητών και εκπαιδευτικών στους σχολικούς χώρους. Σύμφωνα με έρευνες, η βία περιλαμ-

